

Тема 6. Людське усвідомлення об'єктивної та суб'єктивної реальності.

1. Буття як реальність і філософська проблема.
2. Світ як сукупна реальність і картина світу як його відображення.
3. Матерія як реальність і філософська категорія.
4. Рух, простір і час як атрибути буття.
5. Свідомість як вираз є ідеального.

1. Буття як реальність і філософська проблема.

Що лежить в основі світу? Чи є світ результатом еволюційного саморозвитку або він створений зовнішніми силами? Світ перебуває в стані стійкої рівноваги чи знаходиться в хаотичному русі? Наскільки світ впорядкований? Що забезпечує його існування? Хто або що є причиною існування світу? Де критерії реальності?

Усе це базові питання філософського вчення про буття – онтології. Онтологічні питання носять граничний характер, оскільки стосуються проблеми буття як цілого.

Категорія «буття» в найширшому розумінні означає існування. Вона охоплює все те, що стосується понять «бути», «знаходиться». У цій категорії матеріальне і духовне мисляться як одне ціле, де стверджується єдність світу.

Дійсність, що існує поза нашою свідомістю, утворює об'єктивну реальність (буття об'єктивного). Відображення об'єктивної реальності в нашій свідомості виступає як буття суб'єктивного (суб'єктивна реальність).

Буття нам дано як єдність об'єктивної і суб'єктивної реальності. Спочатку буття постає нерозчленованим у різноманітні форми і типи реальності, прийнятний для людського розуміння. Поняття буття однозначне і синонімічне реальності взагалі.

Розгляд питання про першооснову буття завжди є ключовим в філософії. Першооснова буття отримала назву субстанції. Філософи допускали існування більш ніж однієї субстанції і намагалися вирішити питання про їх кількість. Питання про те, що є субстанцією, відобразився і в питанні про те, яка форма буття є вихідною, первинною – матеріальна чи ідеальна. Розвиток філософської думки сформував декілька підходів до вирішення цих питань.

Філософський принцип пояснення різноманітності світу, який виходить з того, що світ має одну першооснову (субстанцію) отримав назву **монізм**. Моністична позиція, заснована на визнанні матеріалістичної єдності світу й матерії як субстанції, отримала назву **матеріалістичний монізм (матеріалізм)**. Прикладом матеріалізму може служити марксистська філософія.

Протилежну позицію становить **ідеалістичний монізм (ідеалізм)**. Ідеалізм виходить з того, що першооснову світу становить щось нематеріальне. Позиція нематеріального початку світу (світовий дух,

абсолютна ідея, світовий розум знаходяться за межами нашої свідомості і існують незалежно від неї) становить **об'єктивний ідеалізм**. Прикладом об'єктивноідеалістичного підходу до світу може служити християнське віровчення або філософія Гегеля. Уявлення про те, що світ є продуктом мого (суб'єктивного) духу, розуму, почуттів, волі, становить **суб'єктивний ідеалізм**. Прикладом суб'єктивного ідеалізму може служити «філософія життя» А. Шопенгауера і Ф. Ніцше.

Філософська позиція про два начала світу (дві субстанції) – матеріальну і ідеальну, – отримала назву **дуалізм**. Одним з видатних представників дуалізму був Рене Декарт.

Філософська позиція, яка допускає існування безлічі першооснов світу (субстанцій) отримала назву **плюралізм**. Прикладом такого підходу може служити вчення Г. В. Лейбніца про **монади** – множинні духовні сутності.

Одними з перших філософську концепцію буття запропонували в VI столітті до н.е. досократики. Для них буття збігалось з матеріальним незруйновним і досконалим космосом. Парменід поставив проблему незмінного, єдиного і нерухомого буття, а Геракліт – змінного. Однак, засновником вчення про буття в філософії є Парменід, який вперше порушив проблему єдиності. Представники елейської школи античної філософії прийняли абстракцію чистого буття за дійсність більш реальну, ніж буття втілене в навколишні дійсності. Платон протиставив чуттєве буття чистим ідеям, які й складають світ істинного буття. Аристотель розумів буття тільки в зв'язку з речами. На його думку, буття – це жива субстанція, для якої характерним є гіпотеза: кожна річ – це самостійний факт (принцип матеріальності або фактичної данності речі); кожен об'єкт має структуру, частини якої співвіднесені один з одним (володіють активною формою); кожна річ вказує на своє походження (принцип причинності); кожна річ має своє призначення (принцип мети). Субстанція як гранична підстава всього сущого є такою, що обіймає всі компоненти буття. З цілісного буття не можна прибрати щось.

Антична філософія заклала основи для пізнання буття в наступні часи розвитку людства: обґрунтування істини, добра, краси, свободи через поняття буття.

У середні віки буття пов'язувалося з буттям Бога, йому протиставлялося «неістинне», створене буття.

В епоху Відродження загального визнання отримує культ матеріального буття, буття природи. Відродження і Новий час сформували нову тенденцію в осмисленні буття – речова об'єктивна реальність, яка протистоїть людині й її розуму. Для пояснення буття в Новий час був характерний субстанціональний підхід: субстанція розглядається як незмінний субстрат буття, його гранична підстава, а властивості субстанції можуть змінюватися. Р. Декарт розумів буття тільки як акт самопізнання («Я мислю, отже, я існую»). Ф. Бекон закріпив основи матеріалістичного розуміння природи, розглядаючи буття як вічно рухливу матерію. Під буттям він розумів те, що пройшло через мислення. У розумінні Б. Спінози буття знаходиться в самій субстанції, але є в Бога, а

існування речей – поза субстанції. Б. Спіноза розрізняв буття сутності та існування, ідеї та можливості. Матеріалістичне розуміння буття отримало подальший розвиток у французькому матеріалізмі XVIII століття, який стверджував, що буття – це чуттєва матерія, а її досконалим проявом є людина. І. Кант визнавав існування незалежного від свідомості людей зовнішнього світу. Для І. Канта буття – це спосіб зв'язку наших суджень і понять, а не властивість понять. Воно не є пізнанням – «річ у собі». Для І. Фіхте існує людське «Я», яке породжує буття від себе шляхом діяльності думки. Матеріальне буття для нього – продукт діяльності людського «Я». Гегель виходив з тотожності буття і мислення, розуміння реального світу як прояв ідеї, поняття, духу. Буття для нього – об'єктивне, процес або історія. Критикуючи концепцію абстрактного чистого буття у Гегеля, Л.Фейєрбах писав, що людина під буттям розуміє наявність, реальність, існування, дійсність, об'єктивність. У XX столітті М. Хайдеггер при розгляді людського буття вихідним вважав людське існування, яке трактував як емоційно-вольове, практичне буття. Він критикує підхід до буття як до чогось зовнішнього і протилежного суб'єкту. В екзистенціалізмі матеріальне і духовне буття злиті в ціле (особливо в релігійному екзистенціалізмі М.А. Бердяєва). Для цього філософа проблема буття має сенс лише як проблема людського буття, проблема передільних підстав життя. Ж.-П. Сартр розмежовував матеріальне буття (буття в собі) і людське буття (буття для себе). Основна характеристика людського буття, за Сартром – вільний вибір можливостей.

У марксистській філософії буття було зведено до матеріальної субстанції і через аналіз структурної організації матеріального світу виділялося буття живої, неживої і соціальноорганізованої матерії, які знаходяться в складному взаємопереплєненні й взаємозв'язку.

У XX столітті в рамках проблеми буття отримали тлумачення людське буття, ціннісне буття, буття мови, а неопозитивізм оголосив проблему буття псевдопроблемою поряд з іншими традиційними проблемами філософії. Найбільш глибокий аналіз проблема буття в XX столітті отримала в філософії екзистенціалізму.

Таким чином, в історії філософії можна виділити такі концепції буття:

- матеріалістична, яка ототожнювала буття з матеріальним сущим (сущє виступає як єдність буття і небуття);
- ідеалістична, яка ототожнювала буття з мисленням (ідеальним сущим);
- некласична, яка протиставляє буття як процесуальність, мінливість, незавершеність сущого як встановленого, оформленого, завершеного.

Матеріалістична та ідеалістична (класичні) концепції тяжіють до об'єктивізму, оскільки прагнуть розглядати буття з позицій науковості, а некласична, представлена такими напрямками як феноменологія і екзистенціалізм, тяжіє до суб'єктивізму, до визначення буття через свідомість й існування людини.

Категорія буття фіксує як існування окремих речей, так і складних зв'язків у широкому розумінні і об'єднує їх з усім, що існує в світі. Категорія буття має складний і комплексний характер. Її осмислення породжує багато

труднощів і сумнівів. У повсякденності ми пізнаємо речі через їх конкретні прояви. Розуміння буття вимагає, навпаки, абстрагування від властивостей конкретних речей. Пізнання буття здійснюється на найвищому рівні абстракції. Тут нам необхідно відійти не тільки від речей і станів, а й від відмінностей між природою і людиною, суспільством і індивідом, тілом і духом, і, одночасно, шукати спільне.

Як і будь-яка філософська категорія, буття відображає найбільш загальні властивості речей і процесів. Вона фіксує факт їх існування в минулому, сьогоденні й майбутньому, об'єднуючи їх у цілісність. Буття виступає як безмежна і неминуща цілісність.

Буття виступає як безмежне і неминуще. Світ існує не тільки тут і зараз, він не має початку і кінця в просторі й часі, він буде завжди; але це не означає, що він завжди буде таким, як зараз. Категорія буття припускає існування будь-яких інших форм світу. У рамках філософії виділяють низку форм буття, доступних людському осмисленню. По-перше, буття речей, явищ і процесів. Серед них слід розрізняти буття явищ, предметів і процесів природи («перша» природа), і буття речей, предметів і процесів, які створені людиною («друга» природа). По-друге, буття людини, в якому можна виділити буття людини в світі речей і специфічне буття людини. По-третє, буття духовне (ідеальне), в рамках якого слід виділяти індивідуалізоване духовне і об'єктивізоване духовне. По-четверте, буття соціальне, яке включало в себе буття індивіда і буття суспільства.

Буття людини представлено єдністю тіла і духу. Людина для себе виступає як перша і друга природа. **Буття першої природи** існує до, поза і незалежно від людини. Буття кожного конкретного предмета або явища обмежене в часі і просторі, їх буття змінюється небуттям, в той час як сама природа нескінченна. Природа об'єктивна і є первинною відносно людини. Її існування є передумовою існування людини.

«Друга» природа – буття речей і процесів, створених людиною, втілює в собі єдність природного матеріалу, ідеального (знання), діяльність конкретних людей, функції даних предметів і процесів. Створена людиною «друга природа» є соціально-історичним буттям, природно-духовно-соціальною реальністю, яка може вступати в конфлікт з першою природою. «Друга природа» дана кожній людині й існуючим поколінням попередніми, тому для них вона існує об'єктивно. Буття кожної конкретної людини має просторово-часові межі. Воно включено і в буття природи, і є ланкою соціально-історичного буття. Буття інших людей об'єктивно для кожної людини і покоління. Для кожної людини важливо усвідомити своє місце в системі буття, займаючи яке, людина не тільки виступає як об'єкт, сформований природою і суспільством, а й як суб'єкт, здатний надавати самостійний (не завжди позитивний) вплив на природу і соціальність.

Буття духовного пов'язане в теологічних системах з існуванням Бога. Докази існування бога можуть формулюватися в рамках філософії, але не в рамках конкретних наук, оскільки Бог як нематеріальна реальність не може бути пізнаний за допомогою властивих науці емпіричних методів.

Буття соціального представлено особистістю, яка розкриває себе через суспільні відносини, а також в численних соціальних явищах і процесах, наприклад: виникнення, розвиток і загибель держав, культур і цивілізацій. Соціальне буття представлено численними соціальними зв'язками і відносинами між індивідами, групами, стратами, соціальними спільнотами.

Поряд з проблемою буття важливе місце в рамках філософського осягнення світу становить **проблема небуття**. Невбуття можна визначити як діалектичну протилежність буття, відсутність чого-небудь; до небуття слід відносити те, чого немає. Буття і небуття мають властивість переходити один в одного. При тому, що світ вічний і нескінченний, об'єкти і явища світу обмежені (кінцеві) в просторі і часі, тобто для них існує буття і небуття.

У рамках філософії сформовані кілька доказів існування небуття: існування теперішнього передбачає наявність минулого і майбутнього; буття речі в тому чи іншому місці передбачає відсутність її (небуття) в іншому; будь-яке нове було відсутнє раніше, його створили, а там, де нове з'явилося, його раніше не було; будь-яке явище має свою протилежність, буття якого одночасно є його небуттям («добро» і «зло», «рух» і «спокій»). Єдність буття і небуття складають суще.

2. Світ як сукупна реальність і картина світу як його відображення.

Що таке світ? Чи збігаються поняття світу і поняття буття?

У широкому розумінні світ – це вся нескінченна й невичерпна дійсність у всій різноманітності речей і явищ, систем і процесів з усіма своїми зв'язками і відносинами. Поняття світу і буття несинонімічні, нетотожні. Те, що володіє буттям, не обов'язково представлено в світі. Наприклад, будівля, яку ще не побудовано, але існує в проекті, в кресленнях архітекторів, володіє потенційним буттям, але не представлено в світі, не є його частиною; герої неопублікованого художнього твору існують в уяві автора, але не представлені в світі, не володіють буттям ні для кого, крім автора. Таким чином, світ, це цілісна сукупність реально існуючого. У широкому сенсі слова світ виступає як Весь світ, Всесвіт, Метогалактика, у вузькому – як наш земний світ.

Поняття Всесвіт має конкретно-науковий, астрономічний зміст. Це весь доступний для спостереження космос. З якого початкового стану виник космос? Що знаходиться за межами доступної для спостереження його частини? Поряд з нескінченним космосом існує мікросвіт, й існує проблема його завершеності. Ці питання належать до сфери конкретних наук. Зараз ми можемо допускати існування безлічі світів.

Світ традиційно розглядається як впорядковане буття речей. У процесі повсякденності люди бачать світ відносно упорядкованим, цілісним і стійким. Світ існує всюди. Він існує зараз, він існував раніше і буде існувати в майбутньому. Одночасно в філософії існує позиція, яка стверджує, що світ має початок і кінець. Такий висновок робиться на підставі того, що речі і процеси мають початок і кінець. Якщо світ існує тут і тепер, то це не означає, що він повинен існувати вічно. Ця позиція підтверджується досвідом повсякденного

буття. Таким чином, існують протиріччя між нескінченністю природи і завершеністю речей і явищ, які оточують нас.

Відносини людини і суспільства зі світом базуються на основі тієї картини світу, яку формує епоха, до якої належить людина. Картина світу є результатом пізнавальної діяльності людини і суспільства. Під картиною світу слід розуміти ситуацію в конкретний історичний час, сукупність поглядів на структуру, способи існування і функціонування навколишнього дійсності. Картина світу існує як у свідомості окремої людини, так і в суспільстві; така ситуація відображає різні ракурси їх існування. Людство виробило кілька типів картин світу. Вони конкурують між собою і доповнюють один одного. Можна виділити релігійну, філософську та наукову картини світу.

Релігійна картина світу виходить з дуалізму буття: існує буття нестворене, буття-самостійне, тотожне буттю Бога. Вчення про те, що Бог створив світ з нічого, отримало назву креаціонізм. Картина світу в різних конфесіях може різнитися, але загальним залишається, окрім креаціонізму, принцип провіденціалізму, тобто божественної зумовленості створеного буття і уявлення про віру як джерело пізнання.

Наукова картина світу почала формуватися ще в давнину, коли з'являються перші достовірні наукові знання. Однак перша цілісна наукова картина світу формується в Європі в XVI – XVII століттях. Вона отримала назву класичної. В основі її лягла класична механіка Галілея-Ньютона, а також вчення про метод Ф. Бекона і Р. Декарта. Ця картина світу розглядала світ як гігантський механізм. Символом її можуть вважатися годинник, який йде однаково в усіх точках Всесвіту. Всесвіт будувався на основі принципу однозначної детермінації, раціональної передбачуваності подій, процеси розглядалися як такі, що лінійно протікають. Вважалося, що складне можна звести до сукупності простого, а будову світу можна пояснити в рамках універсальної теорії.

Некласична картина світу формується на рубежі XIX – XX століть. В її основі – перші теорії термодинаміки і теорія відносності. Розвиток світу розглядається як спрямований, але не жорстко детермінований, зміни відбуваються за законами ймовірності й великих чисел.

Пост некласичної науки формується як вчення про самоорганізацію світу, в якому порядок формується з хаосу; визнається, що напрямок розвитку може бути невизначеним і випадковим. Розвиток будь-яких систем може бути поліальтернативним. В еволюції нерівноважних відкритих систем допустимі численні варіанти подальшого розвитку, а в критичних точках (точках біфуркації) можливі відгалуження. У некласичній картині світу поняття впорядкованості, закономірності настільки ж респектабельні як поняття невизначеності, багатоальтернативність. Нестабільність, нерівноважність стану розуміється як можливі спонтанні джерела структурогенеза.

Філософська картина світу дає найбільш загальну картину світу. Вона виступає як сукупність узагальнених, систематизованих і теоретично обґрунтованих уявлень про світ в цілому і місце людини в ньому. Філософська

картина світу пов'язана з науковою та релігійною. Усі три типи картин світу взаємодіють, проте, в різні епохи ступінь цієї взаємодії різна. Наприклад, в середні віки філософська картина світу була тісно пов'язана з релігійною і розвивалася під її впливом; в Новий час наукова картина світу становила важливу основу філософської картини світу і філософія сама активно впливала на її формування.

3. Матерія як реальність і філософська категорія.

Що таке матерія? Це питання має природничо-науковий і філософський зміст. У природничому сенсі матерія – це все, що має масу, протяжність, корпускулярність, локалізованість в просторі. У філософському сенсі матерія – це об'єктивна реальність, яка існує поза нашою свідомістю і відображена чуттєвим досвідом. Природничо-наукові уявлення про матерію, її види і властивості ніколи не будуть вичерпними, з кожним відкриттям вони змінюються. Філософське поняття матерії як гранично широке, збагачується новим змістом. Воно прагне об'єднати все багатство об'єктивноіснуючих предметів і явищ, включаючи ті, які ще тільки будуть відкритими. Матерія як об'єктивна реальність є предметом природничого вивчення, кожна з конкретних наук вивчає її окрему властивість. Філософія вивчає матерію в її співвідношенні зі свідомістю в контексті проблеми сущого.

Формування уявлень про матерію має величезну історію. У давнину виникло вчення про першоматерію, яка складається з вогню, води, повітря і землі. На основі цих уявлень виникли перші вчення про будову Всесвіту і речовини. Уже в V столітті до н.е. виникли уявлення про атомарну будову матерії. Поступово, до XVII-XVIII століть, ці погляди в науці стали пануючими. На підставі атомістичних уявлень будуються основні досягнення класичної науки: формулювання поняття маси, формування законів динаміки всесвітнього тяжіння, збереження речовини; атомістична гіпотеза лягла в основу теорії теплоти, призвела до появи періодичної системи хімічних елементів. Все це знаходить практичне втілення в розвитку техніки.

Однак, на початку XX століття вчення А. Ейнштейна показало обмеженість картини світу, яку створила класична наука. Об'єктами наукового пізнання став мікросвіт і макросвіт – те, що безпосередньо неможливо пізнати через чуттєвий досвід. Матерія постала в іншому, дивному світі – без кольору, запаху, твердості, тобто, без всіх тих властивостей, з якими люди звикли пов'язувати поняття матеріального. З факту чуттєвої несприйнятливості мікроявищ робився висновок про їх нематеріальний характер. Однак, матеріальні явища відображаються нами не тільки прямо, але і опосередковано. Наприклад, ми не бачимо атомів, але відчуваємо вплив матеріальних тіл, які з них складаються. Одні продовжували вважати матерію стійким комплексом відчуттів, інші зводили її до енергії, треті бачили в ній сукупність електронів. Класична наука вважала масу мірою кількості матерії. Відкриття мінливості маси стали пов'язувати зі зникненням матерії: «матерія зникла, залишилися тільки рівняння». Істини науки виявилися мінливими, а це поставило під сумнів принципову достовірність знання.

Філософія об'єднує в поняття матерії те, що володіє такими властивостями – об'єктивність, структурність, незнищенність, рух, простір, час, відображення. Без цих властивостей буття матерії неможливе. Конкретними формами прояву матерії є речі. Але матерію не можна безпосередньо відчувати, попробувати на смак. Відчувати можна конкретні форми прояву матерії. Матерія – не річ. Усі існуючі конкретні матеріальні предмети або явища – це матерія в різних формах, властивостях, відносинах. Матерія – не реальна або потенційна можливість всіх речей, а дійсне їхнє буття.

Матерія має різноманітну, переривчасту будову. Вона складається з частин різної величини й якісної визначеності: елементарних часток, атомів, молекул, радикалів, іонів, макромолекул, планет, зірок, зоряних систем, галактик. З «переривчастими» формами матерії пов'язані «безперервні» форми. До останніх відносяться поля: гравітаційні, електромагнітні, ядерні. Вони пов'язують частки матерії, забезпечують їх існування; наприклад, без тяжіння ніщо б не пов'язувало б речовину, планети, галактики. Матеріальний світ – це світ взаємопов'язаних систем. Як структура матерії виступає порядок зв'язку елементів у складі цілого. Цей порядок внутрішньо розчленованої цілісності. Будь-який матеріальний об'єкт унікальний, неповторний. Однак він включений до певного класу, виду, відноситься до певного рівня, всі структурні утворення і рівні пов'язані один з одним. Навколишній світ можна уявити як генетично пов'язану *неживу (неорганічну), живу (органічну) і соціальну матерію*. Кожній з них притаманні свої рівні, які якісно відрізняються один від одного і підкоряються своїм системам законів.

Можна виділити такі структурні рівні неживої матерії:

1) субмікроелементарний (рівень польової природи, де народжуються елементарні частинки);

2) мікроелементарний;

3) ядерний;

4) атомний;

5) макросвіт або суператомний світ, світ агрегатних станів;

6) планетарні системи;

7) зірки, галактики і системи галактик;

8) Мелтагаллактики;

9) Всесвіт, мегасвіт у цілому.

Об'єкти мікро-, макро- і мегасвітів представляють собою речові форми організації матерії, які мають масу спокою. Нематеріальним формам матерії притаманна маса руху.

Сучасна наука дозволяє припустити, що у певних просторово-часових точках розвитку Метагалактики можуть виникати умови для виникнення явищ живого світу.

У живій матерії виділяють такі рівні:

1) нуклеїнові кислоти і білки як системи докліткового рівня;

2) клітини і одноклітинні організми;

3) багатоклітинні організми (тварини і рослини);

- 4) популяції;
- 5) види;
- 6) біоценози;
- 7) біосфера.

У рамках біосфери розвивається принципіально новий тип матеріальної системи – людське суспільство. У рамках суспільства можна виділити такі рівні організації соціальної матерії:

- 1) людина;
- 2) сім'я;
- 3) малі групи;
- 4) великі групи й історичні спільноти;
- 5) класи і страти;
- 6) держави;
- 7) союзи держав і цивілізації;
- 8) суспільство в цілому, людство.

Концепції сучасного природознавства стверджують матеріальну єдність світу. Як доказ цього говорять про однотипність і однаковий хімічний склад земної і неземної речовини; єдність законів, які діють в космосі й на Землі.

З позиції філософії матеріальна єдність світу проявляється в нествореності і незнищенності матерії; в єдності найважливіших властивостей, притаманних усім видам матерії (об'єктивність існування, рух у просторі та часі); у взаємозв'язку і взаємоперетвореннях матеріальних систем; в генетичному зв'язку живої й соціально організованої матерії на основі еволюції неживої матерії; у підпорядкуванні всіх форм існування матерії єдиним діалектичним закономірностям.

4. Рух, простір і час як атрибути буття.

Будь-яка форма буття існує і проявляє свої властивості тільки в процесі взаємодії з іншими. Загальні внутрішні і зовнішні взаємодії призводять до зміни явищ і об'єктів, які й перебувають в процесі взаємодії. Будь-яка взаємодія, в філософському розумінні, становить рух. Рух – це спосіб існування сущого. Бути – це значить перебувати в русі. У світі немає незмінних речей, властивостей і відносин. Світ ніколи не буває завершеним. Рух сущого є саморух в тому сенсі, що він, як субстанція, є причиною самого себе. Звідси випливає, що рух нестворений і незнищений. Якщо абсолютність руху визначається його загальністю, то відносність – конкретною формою. Наприклад, кіт сидить на підвіконні. Щодо Землі він нерухомий, але відносно Сонця від рухається разом з Землею. Немає сенсу говорити про рух однієї речі. Рух одного тіла існує тільки по відношенню до іншого тіла. Об'єкт, щодо якого відбувається рух, називається системою відліку. Спокій завжди відносний. Тіла можуть бути в стані спокою тільки щодо певних систем відліку. Внутрішня суперечливість руху як єдності мінливості і незмінності становить його атрибутивну властивість. Атрибутивними називають такі властивості, без яких предмет або явище не існують.

Будь-яке буття існує лише тому, що в ньому втілений конкретний тип руху. Спокій виступає як момент руху і зберігає якісну визначеність руху. Завдяки спокою буття зберігає свою якісну визначеність, залишається самим собою, може існувати, змінюватися, рухатися. У процесі руху об'єкт або явище може набувати якісно нові властивості. Прикладом можуть бути утворення кристалів, еволюція зірок, проростання паростка з насіння. Такий розвиток називають динамічним. Розвиток, при якому відбувається перехід з одного структурного рівня організації буття на інший, називається популяційним. Прикладом можуть бути формування атомів і молекул на основі взаємодії елементарних частинок і полів.

Універсальність закону збереження і перетворення енергії, можливість переходу від однієї форми руху до іншої підкреслює незнищенність руху. Ігнорування такої сторони руху в ХІХ столітті призвів до ідеї теплової смерті всесвіту. Однак, сумнівно, що в природі відбуваються процеси, пов'язані тільки з витратами тепла. Поряд з ними відбуваються процеси, пов'язані з утворенням теплоти.

Отже, рух як атрибутивній властивості буття притаманні такі риси як: нествореність, незнищенність, об'єктивність, суперечливість.

До атрибутивних властивостей буття слід також віднести простір і час. Простір слід розглядати як форму координації існуючих об'єктів, порядок співіснування об'єктів по відношенню один до одного. Час – це форма координації об'єктів і їх станів, яка проявляється в тривалості існування і зміні об'єктів. Простір і час виступають як загальні форми існування об'єктів, форми існування всіх предметів або явищ, які були, є і будуть. Усе в світі має просторово-часову характеристику. Це відноситься не тільки до об'єктів матеріального світу. Наприклад, вираження почуттів відбувається теж у просторі й часі. Простір має три виміри: довжину, ширину і висоту; час тільки один – спрямованість від минулого через сьогодення в майбутнє. Його характеристиками є невідворотність, неповторність, незворотність.

Ще в античності мислителі намагалися дати відповіді на питання про те, що таке простір і час. Одним з найважливіших питань, які довелося вирішити, було питання про об'єктивність існування простору і часу. Важливо було зрозуміти: простір і час існують «самі по собі» чи це породження світового розуму (абсолютної ідеї, Бога), або це властивості матерії, чи особливості людського сприйняття світу. Об'єктивний ідеалізм розглядає світ як творіння Бога, результат саморозвитку абсолютної ідеї, отже, він і простір-час пов'язує з творінням духовного начала. Суб'єктивний ідеалізм трактує простір і час як принесені в світ самою людиною. Наприклад, І. Кант розглядав простір і час як апріорні форми чуттєвого споглядання, але неіснуючі об'єктивно. З. Мах вважав, що простір і час – це впорядковані системи низки відчуттів – не людина існує в просторі і часі, а простір і час існують в людині.

Матеріалізм завжди пов'язував простір і час з існуванням матеріальних систем. Він виходить з визнання об'єктивного характеру простору і часу, які існують незалежно від свідомості людини, але відображаються в свідомості певними поняттями. Знаходиться в просторі – означає розміщуватися певним

чином щодо інших об'єктів, знаходиться в часі – бути включеним в послідовність змін, станів (одне після іншого). Також матеріалізм виходить з принципу нескінченності простору і часу – вони не мають початку і кінця. Але нескінченність простору складається з кінцевих протяжностей, а нескінченність часу – з кінцевих тривалостей. У результаті маємо проблему єдності кінцівки і нескінченності простору-часу. Про цю проблему складно говорити через рухливість, нестійкість сучасних фізичних понять. Нескінченність можна розглядати як постійний вихід за межі кінцевого. Нескінченність обумовлюється тим, що Всесвіт – це дійсність, яка творить себе постійно. Кінцевість – це момент нескінченного існування сущого, який весь час з'являється і зникає. Нескінченність виступає як безперервний процес виходу за межі кінцевого, його продовження.

Стародавні філософи розглядали простір як порожнє вмістилище для матеріальних тіл. Час вважався потоком, який все поглинає. Уважалося, що весь світовий простір заповнений абсолютно нерухомим ефіром. Так, простір відривався від протяжності речей, а час – від зміни реальних процесів зміни тривалості. Такий підхід призводив до розуміння простору і часу як субстанцій. Найбільший вияв такий підхід отримав в субстанціональній концепції простору і часу, яку найяскравіше висловив І. Ньютон. Згідно субстанціонального підходу, простір незмінний і нерухомий, його властивості не залежать ні від чого, в тому числі ні від часу або руху. Якщо з простору прибрати всі тіла, то простір зі своїми властивостями залишиться. Так само І. Ньютон вважав, що час тече однаково у всьому Всесвіті і ні від чого не залежить.

Субстанціональна концепція простору і часу відповідала картині світу, яка розуміла матерію як сукупність відокремлених атомів з незмінною масою і обсягом. Відкриття електромагнітного поля показало незвідність поля до стану механічної середовища (світowego ефіру). Виявилось, що матерія не може бути представлена як сукупність суворо відособлених елементів. Класична (ньютонівсько-галілейська) картина світу не абсолютна, її не можна назвати неспроможною, але вона має межі застосування і не може бути поширена на все. Величезний внесок у розробку уявлень про простір і час вніс М.І. Лобачевський. Він встановив, що властивості простору не всюди однакові й незмінні.

Учення про простір-час як явищах, обумовлених особливостями руху матерії, стало називається релятивістською (енштейнівською) концепцією простору-часу. Ця концепція показує залежність властивостей простору-часу від швидкості руху матеріальної системи і розподілу маси речовини.

Відкриття нових видів матеріальних систем або процес їх виникнення в ході еволюції призводить до виникнення нових форм руху і нових просторово-часових систем. Ймовірно, можна припустити, що тривимірний простір і одномірний час властиві тільки нашому макросвіту.

5. Свідомість як вираз ідеального.

Проблема свідомості, душі, духовності – одна з найважливіших у філософії. Ще за часів давнини люди розуміли, що свідомість, думка – дещо відмінне від матеріальних речей. Виникло уявлення, про те, що людина має тіло і душу. Потім це уявлення лягло в основу релігійних уявлень. Згідно ідеалістичного світогляду, духовне начало є цілком самостійним, незалежним від матерії, природи, і навіть первинним по відношенню до неї. У рамках філософії – це особливого роду духовна субстанція, а в релігії – образ Бога.

До Сократа і Платона філософія не знала проблеми ідеального. Навіть душа сприймалася як щось матеріальне – як вогонь (Геракліт) або комбінація атомів (Демокріт). Слідом за Сократом, Платон протиставляє ідеальне матеріальному. Платон створює ідеалістичне вчення про душу. Душа у нього – вічна ідея, відокремлена від тіла. Центральним в філософії Платона є вчення про субстанціональні сутності. Платон виділяє раціональну частину душі, що послужило підставою пов'язувати з його ім'ям першу постановку проблеми свідомості в античності. Антична філософія розглядала душу як відображення життя космосу, над яким панують боги, власна активність душі ставилася в залежність від законів космосу. У середні віки безсмертна душа розглядалася як дар, іскорка бога. Бог виступав як ідеальний надсвітовий початок, який творить світ. Розум, на думку середньовічних філософів – атрибут Бога. За Августином, все знання укладено в Душі, яка живе і рухається з богом, а для Фоми Аквінського внутрішній досвід – це самозаглиблення і спілкування з богом в формі свідомого розуму.

У філософії Нового часу душа стала ототожнюватися з внутрішнім, глибоко індивідуальним світом особистості, а дух – з розумом людини. Декарт створює вчення про дві субстанції – матеріальну (протяжну, але не мислячу) і ідеальну (мислячу, але не протяжну). Декарт приходить до висновку, що здатність людини оцінювати внутрішній світ своєї душі ідеальна. Він ототожнює свідомість з мисленням, уникаючи терміна свідомість. Б. Спіноза прийшов до висновку про роздвоєність духовного початку в природі, породженні ідеального матеріальним, зв'язку ідеального і мозку. На його думку, в людині мислить сама природа. У XVIII столітті представники французького Просвітництва пов'язують свідомість з мозком, а умовою її розвитку – виховання.

Активно-перетворюючий характер ідеального підкреслював І. Кант. Для Гегеля ідея – сутність всього дійсного, що існує, оскільки містить в собі ідею та реалізує її. Гегель ототожнює буття і мислення, для нього матеріальний світ – набуття абсолютної ідеї. Тотожність буття і мислення намагалися обґрунтовувати не тільки ідеалісти, але матеріалісти (вульгарний матеріалізм), які вважали, що свідомість матеріальна і думка теж матеріальне явище.

Таким чином, ми можемо сказати, що поняття «ідеального» має широкий спектр значень. Ідеальне – це не тільки Бог, абсолютна ідея, світовий розум, а й знання, психіка, свідомість. У сучасній філософії поширена думка, що ідеальне – це відображення дійсності у формах ідеальної діяльності, суб'єктивний образ об'єктивного світу.

Механізм перетворення матеріального в ідеальне сучасна наука не зрозуміє до кінця. Як основа цього процесу розглядається акт відображення – тобто здатність матеріального об'єкта реагувати зміною свого існування на вплив ззовні.

У сучасній науці склалися кілька підходів до ідеального:

1. Ідеальне – це явище, яке притаманне суб'єктивному світу окремого соціального індивіда, матеріальним носієм його виступає нейродинамічний код, природа якого до кінця не вивчена.

2. Ідеальне народжується й існує в суспільній діяльності людини. Воно не зводиться ні до індивідуального нейрофізіологічного апарату (індивідуальному духовному буттю), ні до матеріального субстрату об'єктивації цього буття (книга, картина, модель). Воно включає в себе не тільки об'єктизування духовного буття окремої особистості, а й результати духовної діяльності людства в цілому.

3. Ідеальне безпосередньо пов'язане з ідеалом і не зводиться до поняття «ідея». «Ідея» – це категорія, пов'язана з психічною, свідомою діяльністю суб'єктів, а «ідеал» означає об'єктивно-реальні зразки, еталони форм буття. У цьому підході міститься спроба онтологічного обґрунтування первинності ідеального як по відношенню до індивідуальної свідомості окремого суб'єкта, так і по відношенню до духовно-практичної діяльності людства.

Дискусія з проблем ідеального охоплює також питання про носія ідеального. Також дискусійною залишається проблема співвідношення свідомості й ідеального.

У філософії склалися і зберігають актуальність такі концепції свідомості:

1. Об'єктивно-ідеалістична концепція трактує свідомість як частку, продукт або інобуття світового розуму.

2. Суб'єктивно-ідеалістична концепція розглядає людину як самостійну сутність, яка містить картину самої себе і є субстанцією матеріального світу.

3. Гилозоїзм стверджує, що вся матерія мислить, свідомість – атрибут всього матеріального світу.

4. Вульгарно-матеріалістична концепція розглядає свідомість як функціонування окремих частин мозку, мозок виділяє думку як шлунок шлунковий сік, або печінка – жовч.

5. Соціологізаторська концепція заперечує індивідуальність мислення людини. Зміст ідей, понять, за допомогою яких людина аналізує дані органів почуттів від окремих сил природи, формує суспільство, виховання.

Діалектичний матеріалізм розглядає свідомість як вищий, властивий тільки людині щабель відображення.

Відображення існує вже в неживій природі. Наприклад, явище теплопровідності, хімічні реакції є прикладами фізичного і хімічного відображення, оскільки ці процеси передбачають зміну об'єктів під впливом зовнішніх чинників. Більш складне відображення притаманне біологічній формі розвитку матерії. Найпростішим біологічним відображенням є подразливість. Це реакція організму на найпростіший вплив середовища. Від

чуттєвого сприйняття вже залежить здатність відображати окремі властивості середовища. Виникнення більш складної форми відображення – відчуттів, пов'язане з появою елементарних форм психіки.

Психічне відображення дозволяє не тільки сприймати ситуацію, а й здійснювати відповідні дії; це форма внутрішньої активності. Однак, тварина не має здатність аналізувати свою психічну діяльність. Для виникнення свідомості необхідні біологічні передумови:

- складна психічна діяльність, яка пов'язана з функціонуванням центральної нервової системи і головним мозком;
- зачатки мисленнєвої діяльності, інстинктивна праця предків людини, яка привів до необхідності звільнити руки і прямоходіння;
- стадна форма існування тварин та виникнення звукової сигналізації для передачі інформації.

Сигнальні системи мають вирішальне значення в житті тварин і людини. Запобіжна дія сигналу заздалегідь готує організм до певної реакції. Випереджаюче відображення у тварин здійснюється елементарними формами психіки – відчуттями, сприйняттями, уявленнями, які, згідно з вченням І.П. Павлова, складають першу сигнальну систему. У людини випереджаюче відображення здійснюється в процесі взаємодії двох систем, при провідній ролі другої сигнальної системи – механізму мови і понятійного мислення. Перша ознака психічних явищ – їх відбивний характер, другий – їх невидимість, невідчутність, недоступність чуттєвого сприйняття, тобто ідеальність.

Інформація із зовнішнього світу впливає на наші органи чуття, і через нервову систему проходить в зони кори головного мозку. Мозок виступає як система управління найвищого рівня складності. Він влаштований так, щоб не тільки отримувати, зберігати і переробляти інформацію, а й прогнозувати, виробляти план дій, керувати діями, спрямованими на вирішення завдань. У мозок інформація від органів почуттів надходить безперервно. Але тільки частина цієї стають частиною свідомості. Мозок здійснює ретельний відбір інформації.

Свідомість передбачає вміння ставити цілі, контролювати почуття, думки, вчинки, передбачати майбутнє. Завдяки свідомості людина здатна давати оцінку подіям і явища, планувати свої дії. Свідомість дозволяє людині дати звіт і в тому, що відбувається в матеріальному світі, так і про власний духовний світ. Змістом свідомості є знання. Свідомість і знання перебувають в єдності, але не утворюють тотожності.

Таким чином, свідомість – це вища, властива тільки людині і зв'язана з мовою функція мозку, яка полягає в узагальненому, оцінному і цілеспрямованому відображенні і конструктивно-творчому перетворенні дійсності, в уявній побудові дій і передбаченні їх результатів, в розумному регулюванні і самоконтролі дій людини.

Очевидно, що ідеальне і свідомість не збігаються. Ідеальне, більш ширше поняття від свідомості, присутнє в психічній діяльності тварин, а для

філософських систем – це субстанція. Від психічного відображення тварин, свідомість відрізняється такими рисами:

- творча активність, тобто свідомість людини, не просто відтворює в психічних образах предметний світ, а створює образи того, що в матеріальному світі не могло еволюційно виникнути (наприклад, казкові образи, конструкторські розробки);

- конструктивність, тобто спрямованість не тільки на пристосування до світу, але і на його перетворення;

- доцільність, тобто свідомість направлено на досягнення поставлених цілей;

- володіння самосвідомістю, тобто здатність оцінювати свої дії; в цьому випадку людина стає в позицію рефлексії (відображення самого себе).

Світ людини – це світ певного сенсу, часто прихованого від нього і недоступних безпосередньому сприйняттю. Завдання полягає в розкритті цього сенсу. В результаті вирішення цього завдання думка людини перестає бути його суб'єктивним, індивідуальним надбанням.

Свідомість людини розвивається не як дзеркальне відображення світу – це перетворення, яке включає в себе весь попередній досвід людства. Завдяки свідомості людина раціоналізує світ. Свідомість має певний консерватизм по відношенню до суспільної практики. У матеріалізованих ідеальних формах (літературі, мистецтві) зберігається пам'ять про духовну культуру майбутніх поколінь. У свідомості відбувається закріплення, відтворення та зберігання цінностей, уявлення про світ, в тому числі і застарілі. Виникнення і розвиток людської свідомості неможливо поза суспільством.

План практичного заняття

- 1. Проблема буття в філософії**
- 2. Субстанція як субстанція та філософська категорія.**
- 3. Простір, час рух как атрибути буття.**
- 4. Ідеальне та його вираз.**

Проблемні питання

1. Які є сфери буття і в чому полягають їх особливості?
2. Які тенденції вирішення проблеми свідомості виникли в ХХ столітті?
3. Чому світ завжди виступає як ціле?
4. Чи може бути світ там, де немає людини?
5. Визначить особливості буття духовного.

Робота з термінами

**Надайте визначення поняттям на підставі тексту лекції та
рекомендованої літератури:**

Рух –

Світ –

Простір –

Буття –

Буття матеріального –

Буття ідеального –

Буття людини -